És cert, i algú ho podria retraure, que el llibre no es basa en enquestes sociolingüístiques ni dóna dades numèriques concretes que avalen la situació crítica del català en el moment actual. Però també és cert que l'autor no es planteja aquest objectiu i que la seua intenció és més aviat la de l'analista perspicaç que interpreta la complexa realitat que ens envolta, que l'analitza a partir d'esdeveniments històrics i culturals, i que fa propostes concretes per a redreçar la difícil situació actual. L'*ara o mai* fusterià es converteix, en paraules de Solà, en la crida «Avui encara hi seríem a temps. Demà, no» (p. 223). Tant de bo el llibre, de lectura obligatòria per a tots els nostres polítics i per a tots aquells que tenen alguna responsabilitat lingüística, servisca per a potenciar el debat i la reflexió i prendre les mesures necessàries que asseguren la pervivència del català com a llengua de cultura i comunicació general dins el territori on és pròpia. ❐

El nacionalisme feixista espanyol

Agustí Colomines

España contra España
Ismael Saz Campos
442 pp., 2003, Marcial Pons, Madrid

La història del nacionalisme espanyol i dels intents de nacionalització de l'Estat nació espanyol és un dels grans forats de la historiografia de la contemporaneïtat. No és que no hi hagi hagut vocació de fer-ho, sinó que, de moment, s'ha fet d'una manera parcial, sobretot per la dita història ha estat molt condicionada per l'orientació politicista que va imprimir-li Andrés de Blas Guerrero a *Sobre el nacionalismo español* (1989), que és més un recull d'estudis esparsos que no pas un llibre global. Per això mateix, l'anàlisi de De Blas presentava una sèrie de buits, com ara la manca de referències a la «literatura del desastre» o a la tensió entre l'espanyolisme i els nacionalismes alternatius o bé al nacionalisme tradicionalista i ultraconservador, que aniria, de Vázquez de Mella a Maeztu fins a abocar al franquisme mitjançant Acción Española i la Falange. En el fons, però, De Blas és, per dir-ho així, fill de l'enfocament politològic que va posar en marxa Juan José Linz el 1973 en estudiar diverses qüestions referides a l'Estat i a l'articulació dels nacionalisme alternatius dins del projecte nacional espanyol a «Early State Building and Late Peripherical Nationalism against the State: The Case of Spain». L'opció analítica de Linz, escorada cap a la sociologia històrica, va propiciar que altres autors s'encaressin a la qüestió del nacionalisme espanyol amb un fil argumental més o menys semblant. Sense ànim de ser exhaustiu, aquest seria el cas d'E. López Aranguren, *Regionalismo e integración nacional: aproximación teórica* (1981); P. De Vega García, *El carácter burgués de la ideología nacionalista* (1977); Gloria Martínez Dorado, *La formación del Estado y la acción colectiva en España: 1808-1845* (1993); Carlos Moya, *Señas de Leviatán. Estado nacional y sociedad industrial: España, 1936-1980* (1984) o bé

Leandro Prados de la Escosura, *De Imperio a Nación. Crecimiento y atraso económico en España. 1780-1930* (1988).

També és cert, tanmateix, que des d'una perspectiva d'historiador José Maria Jover va ser el primer a reconstruir l'evolució del nacionalisme liberal espanyol durant els anys centrals del segle XIX, a més d'observar la formació dels diversos discursos nacionalistes a partir de les interpretacions historiogràfiques de la història d'Espanya. No en dono la relació bibliogràfica perquè m'estendria molt, però suposo que tothom deu tenir al cap aquell article, publicat al 1974, que va titular «El siglo XIX en la historiografía española contemporánea», o aquell altre, del 1983, titulat «Caracteres del nacionalismo español. 1854-1874». D'aleshores ençà, han aparegut estudis sectorials que, directament o indirectament, presten atenció a la configuració dels diversos nacionalismes espanyolistes a través del pensament d'historiadors, literats, filòsofs o polítics.

De fet, la discussió sobre l'articulació de l'Estat nació i del consegüent nacionalisme espanyol és paral·lel al llarg debat que hi ha hagut sobre la caracterització de la revolució liberal a Espanya. Borja de Riquer és qui més hi ha insistit en els darrers anys, des que el 1992 va presentar la ponència «Nacionalidades y regiones en la España contemporánea» al I Congreso de Historia Contemporánea de España, en la qual defensava que el desenvolupament dels nacionalismes «perifèrics» havia estat possible a resultes del baix nivell de nacionalització espanyola durant el segle XIX. Per a Riquer, doncs, aquesta dèbil nacionalització (que de tota manera no nega la voluntat d'imposar-la) recolzaria en la debilitat de l'Estat espanyol per fer triomfar un monolingüisme estatal absolut (imposició del castellà arreu), la florida de les interpretacions divergents de la història espanyola i, en un altre sentit, la incapacitat d'esborrar del mapa les diferències territorials, els codis jurídics, etcètera. Com si es tractés d'una línia d'investigació nova, quan de fet no ho era, Borja de Riquer feia ús del vell tòpic orteguià de l'Espanya invertebrada, acompanyat de la tesi arriscada sobre la «insuficiència d'espanyolització» i de la manca d'elements de «modernització», per explicar la debilitat del *Nation building* espanyol. El problema d'aquesta mena de plantejaments és que parteixen d'una convicció ahistòrica que consisteix a creure que la dèbil nacionalització recolzaria en una visió no nacionalista de la nació per part dels agents històrics, atès que, a parer seu, no posen en dubte l'existència mateixa del subjecte nacional. O sigui, la nació espanyola. Per tant, Riquer i els autors que amb posterioritat han abordat la qüestió, sobretot José Álvarez Junco i el seu monumental llibre *Mater Dolorosa. La idea de España en el siglo XIX* (2001), no debaten, com és habitual en altres historiografies, sobre el procés de construcció i reconstrucció de la nació, sinó que centren tots els seus esforços a esbrinar per què Espanya no va arribar a la plena consolidació com a nació durant el cicle liberal, com ells creuen que havia de passar, amb la qual cosa demostren tenir una idea primordialista, ideal, del que havia de ser Espanya. Que el nacionalisme espanyol potenciés aleshores l'expansió del pensament neotomista, tradicionalista o catòlic integrista en oposició al desenvolupament de les ciències experimentals o bé a la divulgació dels corrents filosòfics més innovadors, no resulta rellevant en aquesta me-

na de treballs, perquè no és del nacionalisme del que tracten en realitat, sinó d'Espanya com un ens immutable, teleològic, que, en fracassar en l'intent nacionalitzador, va propiciar, com va assenyalar Xosé Manoel Núñez Seixas el 1999 a *Los nacionalismos en la España contemporánea (siglos XIX y XX)*, l'èxit futur dels nacionalismes alternatius, entre ells el catalanisme.

Si he volgut començar amb aquestes consideracions de tipus general és perquè el nou llibre d'Ismael Saz, del qual el primer que he de dir és que és excel·lent, s'insereix en aquesta vasta discussió. El llibre arranca, precisament, del diàleg amb els diversos enfocaments sobre la nacionalització espanyola (capítol 1), barrejat amb el no menys dilatat debat sobre el caràcter del règim franquista i, en conseqüència, del feixisme espanyol. I és que en el fons té raó Saz quan afirma que «*la literatura española no ha cesado prácticamente en ningún momento, desde 1898 al menos, de interrogarse acerca del problema español. Lo hizo del 98 al 36; lo volvió a hacer del 36 al 56, en el exilio y en el interior; y no ha dejado de hacerlo de un modo u otro en el último cuarto de siglo*» (pp. 40-41). Si a això hi afegim, a més, que els nacionalismes franquistes, almenys el falangista, van elaborar una interpretació del segle XIX en termes pejoratius, atès que contraposarien l'Espanya ideal que es disposaven a construir a l'estèril liberalisme vuitcentista, les consideracions que he fet en començar són plenament pertinents. L'ultranacionalisme falangista, diu Saz, que era antidemocràtic i antiliberal, europeista i despectiu alhora, però també contrari al castisisme i es manifestava obert a la pluralitat cultural d'Espanya sense anar més enllà –vull dir, sense donar-li un contingut polític–, de fet va ser la resposta feixista «*al gran problema de España, que para los hombres de Falange, como para los del noventayocho y Ortega, no era otra que el fracaso nacional y nacionalizador del siglo XIX español*» (p. 410). Així doncs, Saz defensa que els dos grans moments durant els quals es va plantejar la qüestió de la nacionalització espanyola al llarg del segle XX, el que va començar amb la crisi colonial de 1898 i el que durant el franquisme s'interrogava sobre quin havia de ser el rol del nou règim en el procés de nacionalització i desnacionalització dels espanyols, estan estretament relacionats.

La tesi de Saz és un bon punt d'arrencada, per bé que sóc de l'opinió que la crisi de 1917, que fou múltiple –social, militar i nacionalitària–, té més importància del que ell li atorga. Al capdavall, no podem entendre el canvi d'hegemonies que portarà a la Segona República, si prescindim, si més no a Catalunya, d'aquella data i de les lluites i els fracassos subsegüents. Sobretot, perquè, a banda de la radicalització social que va aparèixer amb el pistolerisme dels anys 1919-1923 (el qual rebrotà durant l'època republicana amb la violència protagonitzada pels Sindicats Lliures), aleshores també va anar configurant-se un catalanisme radical, republicà i separatista, que es convertí en l'ase dels cops del nacionalisme falangista del temps de la República: «*Cataluña no es de Maciá, ni de la Esquerra, ni de los catalanes. Cataluña es de España*», assegurava Onésimo Redondo el 9 de maig de 1932 a les pàgines de *Libertad* (p. 126). D'aquesta manera, com reconeix el mateix Saz, quedava clar, malgrat les especulacions teòriques, el pregon anticatalanisme del falangisme primerenc, que no féu altra cosa que

portar al límit les posicions d'Ortega y Gasset. La barreja entre la defensa d'un federalisme doctrinari –com a fórmula per assegurar l'eficàcia de l'Estat– i de l'imperialisme –com a solució i condició per superar les reivindicacions catalanistes i fins i tot per recuperar Portugal dins el projecte espanyolista–, va ser l'expressió d'un feixisme ultranacionalista que es va veure condemnat a reconèixer l'existència d'una indeterminada pluralitat espanyola, alhora que, de fet, la negava des de la teoria imperialista i la violència política.

El llibre de Saz és complex, un pèl bigarrat pel meu gust, i ens situa davant de l'acomodació política i cultural del corrents que convergiren per donar suport a l'*Alzamiento* i al nou Estat: Falange, els militars, els monàrquics i l'Església. La Introducció del llibre, «Valencia, 21 de Abril de 1940», és una gran metàfora del que després Saz anirà desgranant a través dels set capítols de què consta l'obra, ja que l'estira-i-arronsa que es va produir entre falangistes i militars a l'hora de commemorar l'alliberament-sublevació de València reflectia la contrarietat amb què la Falange va viure la possible implantació de la «*pútrida paz del pantano*», com l'anomenà Serrano Suñer l'estiu de 1939, que impedís obrir la necessària nova etapa de revolució nacional i social: la revolució nacionalsindicalista (pp. 186-187). L'estudi de Saz se centra, doncs, a observar el naixement del nacionalisme feixista espanyol, cosa que desenvolupa d'una manera molt clara en el capítol 3, precedit de l'anàlisi dels orígens culturals d'aquest nacionalisme des de la crisi colonial de 1898 fins arribar a la proclamació de la Segona República (capítol 2). És en aquests dos capítols on hom pot resseguir d'una manera més evident l'estreta relació entre l'ideal revolucionari falangista i l'ultranacionalisme que l'impregnava, el qual, segons Saz, cap al 1935-1936 sembla que ja estava plenament definit i era ben diferent de qualsevol altra forma de nacionalisme, especialment del que formulava el nacionalcatolicisme. El problema fou que en esclatar la Guerra Civil Falange, que no havia aconseguit d'esdevenir el partit de masses que desitjava ser, va quedar escapçada ràpidament: a més de la deriva de Giménez Caballero cap al conservadorisme més tradicional (que després li va servir per convertir-se en un eficaç ideòleg de Franco), la mort d'Onésimo Redondo, Ramiro de Ledesma Ramos i José Antonio va comportar el que Saz anomena «la primera mort del nacionalisme feixista» (pp. 150 i ss). Aquest era un adéu, en paraules del mateix Saz referint-se a José Antonio, «*al fascismo, a todo patriotismo popular y hasta a España misma. No era un caso único. Con José Antonio Primo de Rivera, por un lado, como con Ramiro de Ledesma, por otro, y aun con Giménez Caballero por su propia y peculiar evolución, los grandes constructores del nacionalismo fascista español parecían darlo por terminado. Lo paradójico del caso es que todo esto venía a producirse en el momento mismo en que, desde una perspectiva fascista, el ciclo histórico entraba en el punto cero, en el punto absoluto*» (p. 155). O sigui, al nivell més alt de destrucció de la nació espanyola, per bé que aquell també era el moment de regeneració, d'actuar per renéixer, segons una doctrina palingenètica molt arrelada a Falange, que permetria la reaparició de la fe patriòtica i del protagonisme del partit.

«*Cual Ave Fénix*», que és com es titula el capítol 4, el falangisme de postguerra es

disposà a recuperar, doncs, «*un nacionalismo absoluto que pretendía recoger a España en el punto más bajo del abismo, reducida casi a cenizas, para proyectarla hacia una resurrección, una palingenesia, que sólo podría culminar en una nueva cima de su historia. La revolución permanente y la resurrección nacional, entendida como un proceso sin fin, vendrían a configurarse así como las dos manifestaciones inextricablemente unidas del ultranacionalismo falangista*» (p. 192). Per tant, el caràcter revolucionari i palingenèsic de l'ultranacionalisme falangista esdevingué l'element diferenciador del feixisme espanyol respecte al nacionalisme dels seus aliats conservadors dins del règim de Franco. Això és, una lectura diferent de la història d'Espanya a fi d'ajustar l'articulació de la tradició amb els ideals revolucionaris.

El capítol 5, «*La reivención del ultranacionalismo fascista*», aprofundeix en la necessitat que van tenir els intel·lectuals falangistes de refer els valors que els eren propis a la llum de les noves circumstàncies. La reinterpretació històrica d'Espanya i de l'empenta nacionalitzadora es convertí en l'eix d'aquest nou nacionalisme que «*incorporaba la tradición, incorporaba la religión, incorporaba el pasado y se proyectaba en el futuro. Sólo habría, pues, una forma de ser español, de ser católico, de ser tradicionalista y de ser revolucionario: la falangista, es decir, la del fascismo español*» (p. 230). De fet, però, la nova definició del nacionalisme falangista passava, també, per una reinterpretació del concepte de nació que havia sostingut fins aleshores el partit feixista. És en aquest sentit que Saz destaca l'elaboració teòrica de Francisco Javier Conde, que un en altre temps havia estat simpatitzant socialista i deixeble de Carl Schmitt a la Universitat de Berlín, el qual va defensar sense embuts que la nació era el símbol de la modernitat i, per això, tot ho movia i tot ho justificava. En fi, que era el símbol de la revolució permanent que havia començat el 1789, si bé el falangisme refusava l'orientació democràtica del nacionalisme –que també havia sorgit de la Revolució francesa– a través d'una lectura germanitzant, herderiana, del que era una nació. D'aquesta manera, la idea de nació com a empresa de destí comú permetria superar les unitats naturals de convivència –família, municipi, sindicat– per assolir un òptim grau de nacionalització que, segons Conde, a l'Espanya dels segle XIX i XX hauria estat mandrós i entretallat. La tasca nacionalitzadora que s'imposava a partir d'aquell moment havia d'assegurar la unitat interna de la nació espanyola mitjançant la submissió de tothom a una norma. I quina era aquesta norma? Doncs l'ideari falangista de Revolució i Imperi.

«*La unidad de destino en lo universal*», l'Imperi, va esdevenir el nus de la ideologia falangista. Això és el que Saz analitza al capítol 6, titulat, precisament, *«¡Imperio!»*. L'ideal imperial falangista tenia un rerefons de «missió», d'aportació espanyola a Europa i al món: l'Imperi «*era, asimismo, a un tiempo promesa y condición para la integración de los vencidos y de las regiones «separatistas» [...] la noción de Imperio significaba lo contrario del casticismo y del patriotismo vano, del nacionalismo pequeño, del nacionalismo egoísta y de puertas adentro y del 'nacionalismo' en general*» (pp. 267-68). Aquesta manera d'entendre la noció d'imperi comportava, alhora, una relectura totalitària i populista de la història d'Espanya, contraposada a la que ha-

via fet l'altre nacionalisme franquista, el nacionalcatòlic, del passat hispànic, de la nació, del pes de la religió, de la tradició i de la monarquia. En contrast amb el sentit merament espiritual que el nacionalcatolicisme va donar a la noció d'Imperi, el falangisme, en canvi, hi va incorporar els elements d'agressivitat i de conquesta propis del pensament feixista. En els fons, tot plegat reflectia les diverses maneres d'entendre la modernitat que convisqueren en el si del franquisme: «*No era la mismo, desde luego* –escriu Saz–, *petrificar la verdad objetiva y eterna en el catolicismo por encima de pueblos y naciones, que la apuesta por los valores heroicos, guerreros, trascendentes, y en este sentido antiburgueses, puestos al servicio de los pueblos y naciones*» (p. 407). No ens ha de sorprendre que d'aquesta manera de percebre el passat en sorgís un ideal de fons: la idea que l'Espanya unitària s'havia forjat a través de la resistència ancestral contra els invasors –ja fossin romans, ja fossin francesos. Però si el nacionalisme falangista s'exclamava de la falta d'unitat en la pràctica, a pesar de la unitat de fons, era, precisament, per allò que José María Pemán va escriure el 1939 a *La historia de España contada con sencillez* en relació amb la decadència de la idea d'Imperi durant els segles XVIII, XIX i XX.

El darrer capítol, «*Acordes y desacordes. El final del proyecto de nacionalización fascista*», s'endinsa en el que podem anomenar la fi de l'apoteosi feixista, la qual va tenir lloc a la dècada dels anys quaranta a remolc dels esdeveniments internacionals i de l'enfrontament entre falangistes i militars per assolir l'hegemonia política. Certament, l'aposta dels falangistes per l'Estat totalitari que portés a la plena identificació entre Falange i la nova Espanya va topar amb l'altra cara del règim, els «amics-enemics» com els anomena Saz, que a parer del falangistes es disposaven a construir un Estat totalitari «falsificat». El programa de feixistització de Serrano Suñer i dels falangistes, força evident en els estatuts de FE de las JONS, i que havia estat aparentment acceptat per Franco en cedir més poder als falangistes que als militars en la primera remodelació de govern de 1941, va anar diluint-se després dels fets de Begoña de 1942 i, també, perquè aleshores es va començar a intuir que el final de la guerra mundial ja no seria favorable als nazis. Els fets de Begoña, o sigui la topada entre falangistes i carlins davant la presència del general Varela, ministre de l'Exèrcit i teòric número dos del règim, de fet reflectia l'enfrontament que mantenien des de feia temps els diversos sectors que havien donat suport a Franco. La reacció desmesurada de Varela, que va voler aprofitar el llançament d'una granada de mà per reivindicar que els falangistes l'havien volgut matar, secundada pel general Galarza, ministre de la Governació, va obrir la porta a una de les maniobres més rocambolesques de Franco. Aquella crisi va servir a Franco per domesticar la gent de Falange –va fer afusellar Juan José Domínguez, un dels dos falangistes implicats en els fets, que el mateix dia que fou executat va rebre la Creu de l'Ordre de l'Àliga Alemanya– i, al mateix temps, reafirmar el seu poder personal davant d'un Exèrcit que comptava amb el suport dels monàrquics i de la dreta catòlica i que fins i tot s'atreví a plantar-li cara pel rumb que prenien les coses. El resultat de tot allò va ser la destitució dels tres ministres més influents fins aquell moment (Serrano Suñer, Varela i Galarza) i, de passada, doble-

gar el falangisme feixista més radical dels Ridruejo, Perales, Hedilla, Laín Entralgo i Tovar de la mà d'aquells que semblaven més intransigents encara, els Arrese, Fernández Cuesta, Girón i companyia. Amb ells s'acabava, per bé que se'n mantingués la retòrica, el somni revolucionari de nacionalització feixista d'Espanya per donar pas, si de cas, a la nacionalització catòlica del falangisme. La recomposició de l'equilibri entre les diverses famílies franquistes va ser radical, però és evident que d'aquella esbatussada qui en va sortir ferit de mort va ser el projecte polític feixista de Falange.

En resum, aquest nou llibre del professor Ismael Saz és, per damunt de tot, una continuació de la tesi que ell mateix defensa des de fa temps sobre la naturalesa del nacionalisme feixista espanyol. És per això que, a parer meu, el títol hauria d'haver estat més ajustat al contingut de l'obra, ja que en definitiva és d'això del que tracta més que no pas dels nacionalismes franquistes. Tant se val, però. Diguem, per acabar, que si a la primavera de 1936 Falange es va deixar instrumentalitzar com a agent de la violència de dretes, un cop esclatada la guerra va lliurar-se a Franco i als militars amb la vana il·lusió, com es pot observar en el llibre, d'esdevenir políticament hegemònica i ideològicament imprescindible. A la fi no va ser així, perquè el seu projecte feixista, imperial i nacionalitzador va quedar subordinat a la dreta reaccionària de sempre, als «amics-enemics» conservadors, catòlics i monàrquics. La debilitat dels falangistes més coherentment feixistes, propiciada per causes d'ordre intern però també extern –la derrota dels feixismes a la Segona Guerra Mundial–, sumada al gir que van fer els falangistes vells a favor de Franco per poder ocupar amplis espais de poder, va comportar l'estroncament definitiu de la «utopia» totalitària, nacionalitzadora i corporativa que Falange havia propugnat, sense gaire èxit, tot s'ha de dir, des d'aquell octubre de 1933 en què José Antonio va proclamar els *veintisiete puntos* programàtics del feixisme espanyol. ❐